

A KORA ÚJKORI MAGYAR KÁLVINIZMUSRÓL

Ha az irodalomtudományban az utóbbi időben néhányan megkérdőjelezik is, hogy a kutatás csúcsteljesítménye a *monográfia*, amely méltó értelmezési keretet teremt egy-egy szerző vagy téma számára,¹ a történetírás legalábbis bizonyos eseteiben a fenntartások kevésbé jogosak e műfajjal szemben. Főleg akkor, amikor hiányuk miatt egy-egy terület jórészt ismeretlen marad a tudományos közvélemény valamely rétege számára, amiben természetesen nyelvi vagy politikai akadályoknak is szerepük lehet. Korszerű idegen nyelvű monográfia hiányában az angolszász történetírás egészen a közelmúltig nem érdeklődött a XVI–XVII. századi magyar kálvinizmus iránt, s így a kora újkori Európa egyik legjelentősebb református egyházának története még az újabb jelentős, angol nyelvű egyháztörténeti összefoglalásokban is alig kapott helyet.

A német nyelvterületen elsősorban az erdélyi szász, továbbá a felvidéki reformáció története már másfél évszázada jelentős kutatási területnek számít. A középpontban – a kora újkori magyarországi protestáns németiség túlnyomó többségének felekezeti hovatartozása miatt – a lutheranizmus és az antitrinitarizmus áll ugyan, de a tanulmányok a kálvinizmus történetét is érintik. A magyar reformáció és a kálvinizmus történetével foglalkozó francia tanulmányok száma ennél jóval kisebb, viszont a magyar kutatók témába vágó összefoglalásai a XIX. század második felétől mindkét nyelven megjelentek, komolyabb számban, mint angolul. A Kárpát-medencei antitrinitárius egyház- és művelődéstörténetről az elmúlt évtizedekben angolul megjelentetett munkák azonban – a kontextus bemutatásához – kitérnek a református egyháztörténet egyes kérdéseire. (Minderről e dolgozatban nem szólok részletesebben.)

Robert J. W. Evansnak, az oxfordi egyetem Regius Professorának a magyar történelem *brit historiográfiáját* áttekintő tanulmányából is kiderül, hogy a kora újkori Kárpát-medence kutatása a brit történetírók számára sosem volt fontos, és összességében homályosabb képük volt az országról és történelméről, mint német vagy francia kollégáiknak.² A XVI–XVII. századi Kárpát-medencei kálvinizmusra koncentráló, saját kutatásokon is alapuló angolszász szakirodalom pedig az 1990-es évek közepéig még kevésbé létezett. Azóta viszont a kora újkori magyar református egyháztörténetre vonatkozó angol nyelvű publikációk

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

száma és főképp jelentősége újrasszerűen nőtt, ami elsősorban

Graeme Murdock birminghami történész két monográfiájának köszönhető.³

Foglaljuk össze Murdock korai magyar kálvinizmus történetére vonatkozó kutatásainak angol nyelven megjelent előzményeit. A legfontosabb tanulmányt az angol szakirodalomban elsőként éppen a már em-

1 ■ Vö. pl. Kulcsár Szabó Ernő: Az újraértés küszöbén – Szabolcsi Miklós: „Kemény a menny”. In: uő: *A megértés alakzatai*. Csokonai, Debrecen, 1998. 148–149. old.

2 ■ Robert J. W. Evans: Hungary in British Historiography – C. A. Macartney and His Forerunners. In: *Míves semmiségek / Elaborate Trifles – Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára / Studies for Kálmán G. Ruttkay on His 80th Birthday*. Szerk. Iltész Gábor, Kiséry András. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2002. 476–492., elsősorban: 476. old.

3 ■ Graeme Murdock: *Calvinism on the Frontier 1600–1660. International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania*. Clarendon, Oxford, 2000 (Oxford Historical Monographs) (a továbbiakban *Calvinism...*); uő: *Beyond Calvin. The Intellectual, Political and Cultural World of Europe's Reformed Churches, c. 1540–1620*. Palgrave, Houndsmill–Basingstoke–Hampshire, 2004 (European History in Perspective) (a továbbiakban *Beyond Calvin*).

4 ■ Robert J. W. Evans: Calvinism in East Central Europe. Hungary and Her Neighbours. In: *International Calvinism 1541–1715*. Ed. Menna Prestwich. Clarendon, Oxford, 1985. 167–196., elsősorban: 167., 193–194. old. (A továbbiakban *Calvinism...*) Emile Doumergue: *La Hongrie calviniste*. Société d'Édition de Toulouse, Toulouse, 1912. könyvét is csak azért tartja említésre méltónak, mert a szerző tekintélyes Kálvin-kutatónak számít (194. old.).

5 ■ Winfried Eberhard: Reformation and Counterreformation in East Central Europe. In: *Handbook of European History, 1400–1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation. Vol. 2. Visions, Programmes and Outcomes*. Ed. Thomas A. Brady Jr. et al. Brill, Leiden–New York–Köln, 1995. 551–584. old. (A rövid összehasonlítás: 575–578. old. A magyar kálvinizmusról csupán: 566., 570. old.)

6 ■ Evans tanulmányának jelentőségét hangsúlyozza: Petrőczy Éva: A hatalom kritikus megjelenítése a magyar puritán írósköri. In: *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*. I. Szerk. Jankovics József, Nyerges Judit. Nemzetközi Magyar-sajtóudományi Társaság, Bp., 2004. 131. old.

7 ■ Andrew Pettegree, Karin Maag: The Reformation in Eastern and Central Europe. In: *The Reformation in Eastern and Central Europe*. Ed. Karin Maag. Scholar, Aldershot, 1997. (A továbbiakban *Reformation...*) 1–2. old.

8 ■ Robert J. W. Evans: *The Wechel Presses. Humanism and Calvinism in Central Europe 1572–1627. Past and Present Society*, Oxford, 1975.; uő: *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700. An interpretation*. Clarendon, Oxford, 1979.

lített Robert J. W. Evans írta 1985-ben, hiányolva a kérdéssel foglalkozó angol (és egyéb) nyelvű monográfiákat.⁴ A téma „bevezető tanulmányként” definiált áttekintésében példamutatóan értekezik a magyar kálvinizmus kora újkori történetéről: a lengyel és cseh reformációtörténet kontextusában helyezi el, és folyamatos figyelmet fordít e három kelet-közép-európai ország protestánsainak kapcsolatrendszerére. (A *Handbook of European History* reformációtörténeti kötetében hasonló, bár sokkal rövidebb terjedelmű és a magyar nyelvű szakirodalomra kevésbé támaszkodó regionális összehasonlítás olvasható Winfried Eberhardtól.⁵) Mivel Evans e három nyelven (is) eredetiben olvassa a primer és a szekunder irodalmat, úgy tájékoztat a reformációról és a konfesszionalizáció időszakáról e régióban, a nyugat-európai protestáns központok és a reformátorok hatásáról, az egyházszervezet kiépüléséről, lényeges teológia-, liturgia- és kegyességtörténeti kérdésekről, kulturális, oktatási és politikai összefüggésekről, hogy közben az egész folyamat meggyőző és tovább-

gondolandó értelmezését is nyújtja. Tanulmánya középpontjában a magyar kálvinizmus áll, jól megvilágítva a Kárpát-medence fontosságát a reformáció történetében.⁶

A nyugati történészek számára az etnikailag és nyelvileg bonyolult módon kevert Közép- és Kelet-Európa protestáns egyháztörténete vizsgálatának komoly akadálya a nyelvismeret hiánya. Andrew Pettegree és Karin Maag szerint e téma kutatását a nyelvi akadályok mellett a régió, különösen Csehország sikeres XVII. századi ellenreformációja, továbbá a XX. századi kedvezőtlen politikai helyzet is hátráltatta. Ezért a legtöbb általános áttekintésből még az sem derült ki, hogy Közép- és Kelet-Európában egyáltalán volt reformáció.⁷ Pedig Pettegree és Maag már könnyebb helyzetben volt, amikor 1995-ben, St. Andrewsban, a reformációkutatás egyik legjelentősebb európai központjában megrendezték a tanulmánykötet alapjául szolgáló nemzetközi konferenciát. Ráadásul már valamelyest kitaposott ösvényen járhattak, mert támaszkodhattak Evans alapvető munkáira, melyek a térség és a korszak kitűnő áttekintése során részletesebben kitértek a kora újkori reformátusság történetére,⁸ és további angol nyelvű irodalom is rendelkezésre állt a magyar kálvinizmus történetéről. Az alábbiakban, nagyjából időrendben ismertetem a XVI–XVII. századi Kárpát-medencei reformátussággal kapcsolatos angol nyelvű írásokat.

A korai munkák általában erősen leegyszerűsítettek voltak, s az eredetileg magyar nyelven írottakat sokszor gyatra fordításban lehetett elérni.⁹ Bauhofer János György németből fordított könyve a XIX. század közepén az első jelentősebb angol nyelvű feldolgozás.¹⁰ A XX. század első felében elsősorban Balogh Ferenc és Révész Imre angolul megjelent áttekintéseire lehetett támaszkodni, valamint a brit-magyar kapcsolatok kiváló kutatóinak (Fest Sándor, Berg Pál, Gál István) tanulmányai érintették a szigetországi protestantizmus hazai református recepcióját is. Kosáry Domokos Bethlen és mások korszakról szóló tanulmányai is csak röviden tértek ki a XVII. századi reformátusság történetére.¹¹

Révész Imre 1923-as könyve az 1956-os angol kiadás idejére már elavult, ráadásul a kora újkori kálvinizmus történetéről keveset írt.¹² A kor legtöbb reformációtörténeti összefoglalása, így például Émile G. Leonard eredetileg francia munkájának angol nyelvű változata is csak érintette a Kárpát-medencei reformációt, a magyar kálvinizmusról pedig még felületesebben szólt.¹³ A háború utáni évtizedek hazai történészeitől angolul elsősorban Esze Tamásnak a korai magyar kálvinizmusra, illetve Makkai Lászlónak a puritanizmusra vonatkozó kutatási eredményeit összefoglaló írásaira hivatkozhatunk,¹⁴ de a korszak magyar reformátusságának történetét érintő, későbbi angol nyelvű írások Makkai mellett Bucsay Mihály, Benda Kálmán és mások ekkoriban megjelent német és francia nyelvű

9 ■ Vö. Evans: *Calvinism...* 193. old.

10 ■ János György Bauhofer: *History of the Protestant Church in Hungary from the Beginning of the Reformation to 1850 with Special Reference to Transylvania*. Ford. J. Craig, J. C. Derby, New York, 1854. Ugyanez megjelent: Phillips, Sampson, Boston (MA), 1854; legújabbban: Mo Press & Sprinkle Publications, Mt. Olive (MS), 2001.

11 ■ Francis Balogh: *History of the Reformed Church of Hungary*. (Reprinted from the Reformed Church Review, 1906. július, 1907. április.) Tömörítve ford. Louis Nanassy, [h. n., é. n.]; Emeric Révész: *Hungarian Reformed Christianity and Calvinism*. *Evangelical Quarterly*, 1934; Emeric Révész, Stephan Kováts, Ladislaus Ravasz: *Hungarian Protestantism: Its Past, Present and Future*. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., Bp., 1927; Alexander Fest: *Political and Spiritual Links between England and Hungary*. [1936] In: uő: *Skóciai Szent Margittól A walesi bárdokig – Magyar-angol történeti és irodalmi kapcsolatok*. Szerk. Czigány Lóránt, Korompay H. János. Universitas, Bp., 2000. 617–627. old.; uő: *Hungarian Protestants and England in the Sixteenth, Seventeenth and Eighteenth Centuries*. [1934] In: uő. 630–634. old.; uő: *Anglo-Hungarian Historical and Cultural Relations*. [1943] In: uő. 659–695. old.; Paul Berg: *George Buchanan and his Influence in Hungary*. *Hungarian Studies in English*, 1944. 98–114. old.; Stephen Gál: *England and Transylvania*. *Hungarian Quarterly*, 1939. 243–255. old.; uő: *Debrecen Students and the English Spirit in Debrecen*. *Danubian Review*, 1939/3, 6–17. old.; uő: *Early Travellers from Upper Hungary in England*. *Danubian Review*, 5 (1939), 1–10. old. Dominic Kosáry: *Gabriel Bethlen – Transylvania in the 17th Century*. *The Slavonic and East European Review*, 1938. 162–174. old.; L. még Géza Nagy: *The Influence of the Reformed Church on the Political History of Transylvania*. *Evangelical Quarterly*, 1933.; uő: *The Reformed Church of Transylvania*. *Hungarian Quarterly*, 1940. 667–677. old.; Charles Földes-Papp: *Hungarian Preachers in the Days of Turkish Rule*. *Hungarian Quarterly*, 1938. 532–540. old.

12 ■ Emeric Révész: *History of the Hungarian Reformed Church*. Ford. George A. F. Knight. Hungarian Reformed Federation of America, Washington, 1956. Vö. Evans: *Calvinism...* 193. old.

13 ■ Émile G. Leonard: *A History of Protestantism*. Thomas Nelson and Sons, London, 1965. 49–50., 115., 193. old.

14 ■ Tamás Esze: *The Beginnings of the Hungarian Reformed Church*. *New Hungarian Quarterly*, 1968, nyár. 127–135. old.; László Makkai: *The Hungarian Puritans and the English Revolution*. *Acta Historica*, 1958. 13–45. old.

tanulmányainak és monográfiáinak vonatkozó fejezeteire támaszkodtak.¹⁵

Az Egyesült Államokban élő egyháztörténész, William Toth az 1940–60-as években tekintélyes folyóiratokban értekezett a magyar reformációtörténet (és ezen belül a kálvinizmus) kérdéseiről.¹⁶ Azokban az évtizedekben – mint Várdy Béla leírja – került az Egyesült Államokba „egy sereg Magyarországon végzett szakember”, illetve „indult meg egyetemi pályáján az Amerikában végzett fiatal magyarok első csoportja, és akkor születtek az első angol nyelvű tudományos munkák is ezeknek a magyar szakembereknek a tollából [...] a történettudomány szinte minden ágára” vonatkozóan. Valójában többségük munkássága „vagy teljesen, vagy pedig jelentős részben a második világháború utáni korhoz kötődik”,¹⁷ a kora újkor kutatása háttérbe szorult.

Bár az 1970–80-as években több (hazai vagy külföldön élő) magyar szerző angol nyelvű kora újkori történeti tanulmánya érintett református egyháztörténeti kérdéseket,¹⁸ a kálvinizmusról angolul – Evans alapvető írásán túl – nem sok jelent meg.

David P. Daniel jelenleg a pozsonyi Comenius Egyetem egyháztörténeti tanszékének vezetője, korábban St. Louisban a Concordia Szeminárium professzora volt. Szűkebb kutatási témája *The Lutheran Reformation in Slovakia, 1517–1618* címmel 1972-ben megvédett doktori disszertációja óta a felvidéki szász és szlovák evangélikusság története. Jelentős nemzetközi folyóiratokban is közölt tanulmányt például az ágostai hitvallás vagy a Formula Concordiae kelet-európai, Kárpát-medencei hatásáról, a felvidéki városok, például Bártfa reformációjáról.¹⁹ Önállóan a magyarországi kálvinizmussal nem foglalkozott, erről inkább csak egy-egy összefoglaló tanulmányban, enciklopédiacikkben írt, mivel az 1990-es évek közepéig többnyire őt kérték fel részvételre néhány nagy nemzetközi vállalkozásban. Nemcsak a *The Early Reformation in Europe* kötet húszoldalas *Hungary* fejezetében értekezik elsősorban a felső-magyarországi lutheranizmusról – nagyrészt saját kutatásai, illetve szlovák és német szakirodalom alapján,²⁰ hanem még a *Calvinism in Europe* kötet *Calvinism in Hungary* tanulmányában is szűkre szabottan jelenik meg a XVII. századi erdélyi reformátusság története.²¹ A reformáció kálvinista irányáról tett megállapításait általában másoktól veszi át, s bár néhány magyar nyelvű feldolgozásra is hivatkozik, elsősorban Bucsay Mihály és mások német nyelven megjelent szövegeiből kompilálja a jelentősebb felekezeti szembenállásokról, protestáns hitvitákról és irénikus törekvésekről, továbbá a helvét gyökerű hitvallásokról és a kálvinizmus néhány fontos alakjáról írott sorait. Ugyanígy a felvidéki lutheranizmus története kerül előtérbe az elismert német reformációkutató, Hans J. Hillerbrand szerkesztette *The Oxford Encyclopedia of the Reformation* című kötetbe írt *Hungary* szócikkében,²² bár ide néhány további, magyarországi református szerzőről szóló szócikket is írt.

Danielnek ily módon komoly érdemei vannak a téma nemzetközi szintű megjelenítésében. Éppen ezért sajnálatos az írásaiban érezhető több-kevesebb szlovák elfogultság, ami némi történelmi pontatlanságot is eredményezhet. Nemcsak háttérbe szorítja a magyar anyanyel-

15 ■ Csak néhány példa a legtöbbször hivatkozott írások közül: László Makkai: *Histoire de Transylvanie*. Presses Universitaires de France, Paris, 1946 (Revue d'Histoire Comparée); Mihály Bucsay: *Der Protestantismus in Ungarn, 1521–1978: Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart, 1: Im Zeitalter der Reformation, Gegenreformation und katholischen Reform*. Böhlau, Wien-Köln-Graz, 1977.; Kálmán Benda: Le calvinisme et le droit de résistance des Ordres hongrois au commencement du XVIIe siècle. In: *Études Européennes. Mélanges offerts à Victor L. Tapié*, Paris, 1973. (Publications de la Sorbonne, 6) 235–243. old.; uő: La réforme en Hongrie. *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*, 1976. 30–53. old. stb.

16 ■ William Toth: Highlights of the Hungarian Reformation. *Church History*, 1940. 141–156. old.; uő: *The Contribution of Stephen Kis of Szeged to the Trinitarian Struggle of the Hungarian Reformation*. Yale Univ. Diss., 1941; uő: Trinitarianism versus Antitrinitarianism in the Hungarian Reformation, *Church History*, 1944. 255–268. old.; uő: Stephan Kis of Szeged, Hungarian Reformer. *Archiv für Reformationsgeschichte*, 1953. 86–103. old.; uő: Luther's Frontier in Hungary. In: *Reformation Studies. Essays in Honor of Roland H. Bainton*. Ed. F. H. Littel. John Knox Press, Richmond (VA), 1962. 75–91. old. L. még pl. John Kosa: The Early Period of Anglo-Hungarian Contact. *American Slavic and East European Review*, 1954. 414–431. old.; Jenő Sölyom: Two Confessions – One Faith, Hungary. In: *Illustrated History of the Reformation*. Ed. Oskar Thulin. Concordia Publishing House, St. Louis, 1967.

17 ■ Várdy Béla: Az angol nyelvű történetírás helyzete Amerikában az 1990-es évek elején. Eszrevételek az Amerikai Történelmi Társulat Guide to Historical Literature című kézikönyve 1931-es, 1961-es és 1993-as kiadása alapján. *Világtörténet*, 1993. tavasz-nyár. 27., 29. old.

18 ■ L. pl. Béla K. Király: The Sublime Porte, Vienna, Transylvania and the Dissemination of Reformation in Royal Hungary. In: *Tolerance and Movements of Religious Dissent in Eastern Europe*. Ed. uő. East European Quarterly, Boulder (CO), 1975 (Brooklyn College Studies on Society in Change, 1; East European Monographs, 13), 199–222. old.; Louis J. Elteto: The Reformation in Transylvania. *Itt-Ott*, 1977. 2. szám, 22–27. old.; László Makkai: Istvan Bocskai's Insurrectionary Army. In: *From Hunyadi to Rákóczi – War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*. Ed. János M. Bak, Béla K. Király. Brooklyn College Press, New York, 1982. 275–296. old.; Thomas Szendrey: 'Inter Arma ...' Reflections on Seventeenth-Century Educational and Cultural Life in Hungary and Transylvania. In: *uo*. 315–334. old.; István Gál: Comenius's appeal to Charles II., King of England, concerning the Protestants in Bohemia, Poland and Hungary. In: *Tanulmányok a kelet-európai irodalmak és nyelvek köréből. Dobossy László 70. születésnapjára*. Szerk. Gyivicsán Anna. ELTE Szláv Filológiai Tanszék, Bp., 1980. 97–103. old.; László Makkai: Péter Mélius, the Hungarian Reformer. In: *Études Historiques Hongroises* 1985. II. Ed. Ferenc Glatz, Ervin Pamlényi. Akadémiai, Bp., 1985. 1–19. old.

19 ■ David P. Daniel: Highlights of the Lutheran Reformation in Slovakia. *Concordia Theological Quarterly*, 1978. 21–34. old.; uő: The Acceptance of the Formula of Concord in Slovakia. *Archiv für Reformationsgeschichte*, 1979. 260–277. old.; uő: The Influence of the Augsburg Confession in South-East Central Europe. *Sixteenth Century Journal*, 1980. 99–114. old.; uő: The Fifteen Years' War and the Protestant response to Habsburg Absolutism in Hungary. *East Central Europe*, 1981. 38–51. old.; uő: Bardejov During the Era of the Reformation. *Narodny Kalendár*, 1990. 29–34. old.; uő: The Reformation and Eastern Slovakia. *Human Affairs*, 1991. 172–186. old.; uő: The Cultural Context and Impact of the Protestant Reformation in Slovakia. In: *Urde Slaviska Folkens Kulturhistoria*. Lund, 1991. (Slavica Lundensia, 13) 83–92. old.; uő: Publishing the Reformation in Habsburg Hungary. In: *Habent sua fata libelli – Books have their own Destiny. Essays in Honor of Robert B. Schnucker*. Ed. Robin B. Barnes et al. Thomas Jefferson University Press, Kirksville (MO),

vűek körében lezajlott reformációt, hanem gyakran – a legtöbb kollégájához hasonló szóhasználattal²³ – „Szlovákia reformációjáról” beszél, csak nagyon ritkán jelezve, hogy a *modern határok* által kijelölt korábbi országárré gondol. A felvidéki városokat mindig szlovák

- 1998 (Sixteenth Century Essays and Studies, 50) 47–60. old.
- 20 ■ David P. Daniel: Hungary. In: *The Early Reformation in Europe*. Ed. Andrew Pettegree. Cambridge University Press, Cambridge, 1992. 49–69. old.
- 21 ■ Daniel P. Daniel: Calvinism in Hungary. The theological and ecclesiastical transition to the Reformed faith. In: *Calvinism in Europe 1540–1620*. Ed. Alistair Duke et al. Cambridge University Press, Cambridge, 1994. 201–230. old.
- 22 ■ *The Oxford Encyclopedia of the Reformation*. Ed. Hans J. Hillerbrand. Oxford University Press, New York–Oxford, 1996. 272–276. old.
- 23 ■ Például az említett enciklopédia szlovák történészek által írott szócikkében. (Egyébként a kötet magyarországi vonatkozású cikkei közül többet Péter Katalin és Schimert Péter írt.)
- 24 ■ David P. Daniel: *The Historiography of the Reformation in Slovakia*. Center for Reformation Research, St. Louis, 1977. (Sixteenth Century Bibliography, 10) 4–6. old. L. még uő: The Reformation and the Creation of National Intelligentsias in the Kingdom of Hungary. In: *The First Millennium of Hungary in Europe*. Ed. Klára Papp, János Barta. Multiplex Media, Debrecen University Press, Debrecen, 2002. 365–376. old.
- 25 ■ Alexander Sándor Unghváry: *The Hungarian Protestant Reformation in the Sixteenth Century Under the Ottoman Impact – Essays and Profiles*. The Edwin Mellen Press, Lewiston–Lampeter–Queenston, 1989.
- 26 ■ L. még Enikő Molnár Basa recenzióját: *Sixteenth Century Journal*, 1992. 618–619. old.
- 27 ■ Unghváry Sándor: *A magyar reformáció az ottomán hódoltság alatt a 16. században. Tanulmányok és életrajzi vázlatok*. Ford. Dósa László. KGRE Hittudományi Karának Egyháztörténeti Intézete, Bp., 1994.
- 28 ■ Péter Katalin: Hungary. In: *The Reformation in National Context*. Ed. Bob Scribner et al. Cambridge University Press, Cambridge, 1994. 167. old.
- 29 ■ Péter Katalin: The Struggle for Protestant Religious Liberty at the 1646–47 Diet in Hungary. In: *Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Ed. Robert J. W. Evans, Trevor V. Thomas. Macmillan, Houndmills–Basingstoke, Hampshire, 1991. 261–268. old. (Péter Katalin mellett más magyar és külföldi történészek közreműködésével is készült ez a kötet, mely tanulmányainak többsége inkább csak érintette a magyar református egyháztörténetet. E szempontból talán az alábbi, Bocskait és a XVII. századi Erdély történetét tárgyaló írás a legfontosabb számunkra: Gottfried Schramm: Armed Conflict in East-Central Europe. Protestant Opposition and Catholic Royalist Factions, 1604–1620. In: *uo.* 176–195. old.) Péter Katalin: Tolerance and Intolerance in Sixteenth-Century Hungary. In: *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*. Ed. Ole Peter Grell, Bob Scribner. Cambridge University Press, Cambridge, 1996. 249–261. old.
- 30 ■ István György Tóth: Old and New Faith in Hungary, Turkish Hungary, and Transylvania. In: *A Companion to the Reformation World*. Ed. Ronnie Po-Chia Hsia. Blackwell, Oxford, 2004. 205–220. old.
- 31 ■ Klára Koltay: Two Hundred Years of English Puritan Books in Hungary. *Angol Filológiai Tanulmányok*, 1989. 48–66. old.; Éva Petrőczy: *Puritans and Puritanicals*. Balassi, Bp., 2005. (Studia Humanitatis, 13); George Gömöri: Some Hungarian Alba Amicorum from the Seventeenth Century. In: *Stammbücher als kulturhistorische Quellen*. Hg. Jörg-Ulrich Fechner. Kraus, München, 1981. (Wolfenbütteler Forschungen, 2) 97–109. old.; uő: Hungarian Students and Visitors in 16–17th Century England. *Hungarian Studies*, 1985. 31–50. old.; uő: George Sylvanus – A 17th Century Philologist. *Angol Filológiai Tanulmányok*, 1985. 35–48. old.; uő: Gabriel Bethlen – the „New Gideon” or an Unreliable Ally. *Hungarian Quarterly*, 2004. 79–84. old.; stb. L. még pl. Judit Molnár, István Pálffy: The Intellectual Contacts of Debrecen, the ‘Capital’ of Eastern Hungary with England in the 17th and 18th Centuries. *Angol Filológiai Tanulmányok*, 1985. 23–33. old.

nevének emlegeti, viszont az erdélyi, akár még szász városokat is, kissé következtelenül, hol románul, hol magyarul nevezi meg. Ráadásul néha etnikai ellentéteket is belélat a társadalmi rétegek különbségeibe és a különböző vallások közti feszültségekbe, főként, ha az esetnek szlovák és magyar szereplői vannak. Ez utóbbi hiba különösen jellemző a már említett *Calvinism in Hungary* című tanulmányára és a máskülönben igen jelentős, ötvenlapos, *The Historiography of the Reformation in Slovakia* című összefoglalására. Számára a kora újkori szlovák lutheranizmus a későbbi századokra vonatkozóan identitáskonstruáló elem, olyan hagyomány, amely még a XX. századi „cseh-szlovák nemzeti állam” kialakulása-kor is élt. Kifogásolja is, hogy a magyar történészek nyugati nyelveken megjelent írásaikban nem tesznek különbséget a „Szlovákia, illetve Magyarország többi részén lezajlott reformáció között”, csak az összmagyar reformációtörténet összefüggésében írnak a tárgyról.²⁴

A kora újkori Kárpát-medencei reformációtörténet egészéről írt Alexander Sándor Unghváry, a második világháború után Ausztriába, majd Amerikába emigrált református lelkész és történész. 1989-ben adta közre több évtizedes munkája eredményét, egy tanulmány-és életrajzgyűjteményt, mely a kálvinizmust is tárgyalja.²⁵ Könyve akár megkerülhetlenné is válhatott volna, a nemzetközi szakirodalomban mégis keveset idézik, bizonyára számos leegyszerűsítő következtetése, sőt komolyabb tévedése miatt. Hivatkozásai helyenként elavultak vagy hiányosak, ráadásul katolikusellenesség, némi – Lutherrel, illetve Dávid Ferencsel szembeni – református sovinizmus hatja át, sőt – a magyarországi török hódításokra vonatkozóan – iszlámellenesség is.²⁶ Különös módon – talán éppen a korszerű, magyar nyelvű monográfiák hiánya miatt – a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának Egyháztörténeti Intézete az angol megjelenést követően öt évvel kiadta magyarul.²⁷ A fordítás sok helyen magyartalan, a XVI–XVII. századi magyar idézeteket ráadásul angolból (!) fordították vissza. Unghváry könyve nem tudta felhívni a tudományos közösség figyelmét a reformáció Kárpát-medencei történetének jelentőségére. Ezért panaszkodhat Péter Katalin még 1994-ben is (a *Reformation in National Context* kötetbe írt tanulmányában), hogy a magyar protestantizmus története gyér figyelmet kapott az angol publikációkban.²⁸

A rendszerváltás utáni években a hazai szerzők közül Péter Katalin publikálta a legtöbb összefoglaló írást angolul a protestantizmusról: a már említettek mellett egyéb, szintén nemzetközi együttműködéssel készült munkákban is.²⁹ Rajta kívül Tóth István György a kora újkori református egyház történetéről adott jó összefoglalást,³⁰ a magyar puritanizmus irodalmi, művelődéstörténeti kérdéseiről és angliai kapcsolatairól Koltay Klára és Petrőczy Éva publikált fontos írásokat angolul, Gömöri György pedig a magyar diákok nyugat-európai peregrinációjáról szóló tanulmányaiban érintett református egyháztörténeti kérdéseket.³¹

Az 1990-es évektől kezdve, a nemzetközi protestantizmustörténeti konferenciákon és tanulmány-

gyűjteményekben főként néhány olyan nem magyar anyanyelvű szerző is, aki a kora újkori magyarországi reformációtörténet kutatása során nem hagyhatta figyelmen kívül a kálvinizmus történetét. Itt kell megemlítenünk Maria Cračiu kolozsvári történészprofesszort, aki nemcsak a XVI. századi moldvai ortodoxia és a protestantizmus kapcsolatáról értekezik rendszeresen, hanem (akár szerkesztőként is jegyzett kötetekben) az erdélyi román és magyar reformátusságról is, részben a magyarul publikált kutatások eredményeire is támaszkodva. Cračiu szempon-tunkból igen érdekes tanulmányai közé tartoznak például a babonaság kora újkori erdélyi értelmezésének felekezeti különbségeit bemutató írásai.³² Egy 2002-es munkájában pedig a katekizmusok felől közelítve tárja fel az erdélyi román kálvinizmus kialakulását, kitérve a magyar reformátussággal való kapcsolatokra is. Ugyanebben a kötetben a rendszerint németül publikáló Krista Zach a kelet-közép-európai anyanyelvű katekizmusokat tekinti át.³³ Joachim Bahlcke cseh–magyar összehasonlító elemzésében ugyancsak angolul ír a kálvini gyökerű politikai ellenállási mozgalomról, fontos megállapításokat téve a kora újkori Közép-Európa protestáns kapcsolatrendszeréről.³⁴ M. E. H. N. Mout pedig a kora újkori holland–magyar kapcsolatok tárgyalása során érintett a témákra vonatkozó kérdéseket.³⁵

Bár Evans alapvető írása óta a kora újkori magyar kálvinizmus történetéről szóló, angol nyelvű tanulmányok száma gyarapodott, a magyar kálvinizmus továbbra is kimaradt az 1990-es évek európai reformációtörténeti összefoglalásainak többségéből.³⁶ Akik hiányérzetüknek adtak hangot, többnyire Evans két évtizeddel korábban megfogalmazott kívánalmát ismételték: nagyobb figyelmet kell fordítani erre a témára.³⁷

A legutóbbi években azonban áttörés történt. Angol nyelvterületen manapság az egyik legjelentősebb európai reformációtörténeti összefoglalás az oxfordi Diarmaid MacCulloch professzor nagymonográfiája *Reformation – Europe's House Divided (1490–1700)* címmel. Nagy népszerűségnek és komoly szakmai elismerésnek örvend: 2005-ben papírkötésben is megjelent, 2004-ben pedig elnyerte a Brit Akadémia könyvdíját. A nagyívű áttekintés szerzője jelenleg a brit kora újkori protestáns egyháztörténet-írás egyik legtekintélyesebb alakja, munkája minden bizonnyal sokáig meghatározó kézikönyve és hivatkozási alapja lesz a nemzetközi egyháztörténeti kutatásnak. Éppen ezért van jelentősége annak, hogy sok esetben használ magyarországi, főként erdélyi példaanyagot. A liturgiátörténet kapcsán szóba kerül az erdélyi heti prédikációs gyakorlat és Szenci Molnár zsolnártárfordításai; a gyülekezet tagjainak morális kihágásaival szembeni kálvinista szankciókat tárgyalva szó esik az erdélyi gyakorlat sajátosságairól is. Az Erzsébet-kori angol puritanizmusról értekezve hangsúlyosan említi Ames és Perkins magyarországi recepcióját. Még többet mond az a tény, hogy MacCulloch önálló fe-

jezetben ír Erdélyről, *Transylvania: A Reformed Israel* címmel: bemutatja a XVII. századi erdélyi egyházke-rület felépítését, a presbiteriánus és episzkopális rendszer problémáit (s ennek kapcsán ír Basire-ről és az erdélyiek angol kapcsolatairól), illetve az 1657-es erdélyi tragédiát.³⁸

A téma alapos feldolgozása miatt meglepőnek tűnhet a szerző bevallása: nem olvas magyarul. Mint ahogy Philip Benedict, a genfi Reformációtörténeti Intézet professzora sem, aki *Christ's Churches Purely Reformed* című 2002-es monográfiájában – a kálvinizmus társadalomtörténetének eddigi legalaposabb angol nyelvű áttekintésében – ugyancsak elfogadható áttekintést tud adni a XVI–XVII. századi magyar reformátusságról.³⁹ A magyarázatot a két könyv előszavában találhatjuk meg: mindkét szerző köszönetet mond Graeme Murocknak, amiért támaszkodhattak az utóbbi egy évtizedben megjelent írásaira és szóbeli segítségére.⁴⁰

32 ■ Maria Cračiu: Protestantism and Orthodoxy in Sixteenth-Century Moldavia. In: Maag (ed.): *Reformation...* 126–135. old.; uő: Superstition and Religious Differences in Sixteenth- and Seventeenth-Century Transylvania. In: *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities*. Ed. Eszter Andor, István György Tóth. Central European University – European Science Foundation, Bp., 2001. 213–231. old.; uő: Traditional Practices. Catholic Missionaries and Protestant Religious Practice in Transylvania. In: *Religion and Superstition in Reformation Europe*. Ed. Helen Parish, William G. Naphy. Manchester University Press, Manchester–New York, 2002. 75–93. old.

33 ■ Maria Cračiu: Building a Romanian Reformed Community in Seventeenth-Century Transylvania. In: *Confessional Identity in East Central Europe*. Ed. Maria Cračiu et al. Aldershot, Ashgate, 2002. (St. Andrews Studies in Reformation History) 99–120. old.; Krista Zach: Protestant Vernacular Catechism and Religious Reform in Sixteenth-Century East-Central Europe. In: *uo.* 49–63. old.

34 ■ Joachim Bahlcke: Calvinism and Estate Liberation Movements in Bohemia and Hungary (1570–1620). In: Maag (ed.): *Reformation...* 72–91. old.

35 ■ M. E. H. N. Mout: In Study of the Relations between Hungary and the Netherlands in the Early Modern Period. In: *In Search of the Republic of Letters. Intellectual Relations Between Hungary and the Netherlands 1500–1800*. Ed. Arnoud Visser. Netherlands Institute for Advanced Study, Wassenaar, 1999. 1–8. old.

36 ■ Hiába csábítóak a címek, szinte semmit nem olvashatunk a magyar reformáció történetéről az alábbi kötetekben: Ronnie Po-Chia Hsia: *Social Discipline in the Reformation: Central Europe, 1550–1750*. Routledge, London, 1992; *Calvin and Calvinism*. Vol. 13: *Calvinism in Switzerland, Germany, and Hungary*. Ed. Richard C. Gamble. Garland Publishing Company, New York – London, 1992.; *Later Calvinism – International Perspectives*. Ed. W. Fred Graham. Sixteenth Century Journals Publishers, Kirksville (MO), 1994. (Sixteenth Century Essays and Studies); *Popular Religion in Germany and Central Europe, 1400–1800*. Ed. Robert Scribner, Trevor Johnson. MacMillan, London, 1996; James D. Tracy: *Europe's Reformation, 1450–1650*. Rowman and Littlefield Publisher, Lanham, 1999; Euan Cameron könyvében (*The European Reformation*. Clarendon, Oxford, 1991) a többihez képest valamivel többet (néhány oldalt) találunk a magyarországi reformációval kapcsolatban (278–280., 331–332. old.), a magyar kálvinizmusról viszont csupán a 280. oldalon olvashatunk.

37 ■ L. pl. David A. Frick, *Slavic Review*, 1998. 3. szám, 627. old. (recenzió a Maag [ed.]: *Reformation...* kötetéről); Cračiu et al. (eds.): *Confessional Identity* (33. jegyzet) 1. old.; Karin Maag, *Slavic Review*, 2003. 3. szám, 572. old. (recenzió Cračiu et al.

Noha Graeme Murdock több mint egy évtizede tart kapcsolatot magyar és román kutatócsoportokkal, historiográfiai áttöréssel felérő két monográfiája,⁴¹ számos tanulmánya és előadása kevés visszhangot kapott a magyar tudományosságban, még a reformáció-történettel foglalkozók szűkebb körében is.⁴²

Evans tanítványaként Graeme Murdock sem csupán könyvekből, hanem igen alaposan, belülről ismerte meg a térség kultúráját. 1992-ben a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet angol lektoraként eltöltött év során megtanult magyarul és románul. Későbbi, egy évig tartó újabb kutatóútján a budapesti, debreceni, pápai, sárospataki, marosvásárhelyi és kolozsvári könyvtárakban és levéltárakban mélyült el a kora újkori magyar egyháztörténetben. Sokkal részletesebben és rendszeresebben ír a XVI–XVII. századi magyar kálvinizmusról, mint eddig bárki angolul, ráadásul eredményeit tekintélyes nemzetközi fórumokon teszi közzé. Mint Kovács Ábrahám kiemeli, első monográfiáját „a téma első komoly idegen nyelvű

kötetéről); Maria Cračiu: *Colloquia Journal of Central European Studies*, 2003–2004. 300. old. (recenzió Murdock 2000-es kötetéről). L. még Andrew Pettegree: *Reformation Europe Reformed. History Today*, 1999. 10–16. old.

38 ■ Diarmaid MacCulloch: *Reformation – Europe's House Divided (1490–1700)*. Penguin Press, Allen Lane, 2003. 259–263., 266., 391., 457–464., 494–495., 498., 560., 568., 578., 586., 591., 598., 677–678., 691. old.

39 ■ Philip Benedict: *Christ's Churches Purely Reformed. A Social History of Calvinism*. Yale University Press, New Haven–London, 2002. 278–280., 358–359., 362–364., 368–369., 496., 501., 522. old.

40 ■ MacCulloch: *i. m.* xvii., 457. old.; Benedict: *i. m.* xii., xiii. old.

41 ■ Murdock: *Calvinism...*; uő: *Beyond Calvin*.

42 ■ Lásd viszont Kovács Ábrahám recenzióját: *Századok*, 2001. 1439–1440. old. Murdocknak jelenleg a Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézete Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyével, a Central European University és a Babeş-Bolyai Tudományegyetem néhány kutatójával van hivatalos kapcsolata a térségben. A 2000-es könyv historiográfiai áttörését hangsúlyozza Maria Cračiu recenziója is, l. *Colloquia. Journal of Central European Studies*, 2003–2004. 300–304., kül. 300. old.

43 ■ Kovács: *i. m.* 1439. old. Vö. még a könyvről írott további, külföldi recenziókkal: William G. Naphy, *The English Historical Review*, 2001. 1223–1224. old.; Paula Sutter Fichtner, *American Historical Review*, 200. 1900–1901. old.; Karin Maag, *Slavic Review*, 2001. 625–626. old.; Meinolf Arens, *H-Net Reviews*, July, 2002 (<http://www.h-net.msu.edu/reviews/showrev.cgi?path=173441027709069>); M.E.H.N. Mout, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 2002. 202–204. old.; Ronnie Po-chia Hsia, *Central European History*, 2002. 376–377. old.; Howard Hotson, *Journal of Ecclesiastical History*, 2003. 376–377. old.; Howard Louthan, *Austria History Yearbook*, 34 (2003). 332–335. old.; Christopher Ocker, *Church History*, 72 (2003). 203–205. old.; Cračiu: *i. m.*

44 ■ Murdock: *Calvinism...* 8–9. old.

45 ■ Scribner et al. (eds.): *Reformation*. (28. jegyzet); Cambridge University Press, Cambridge, 1994.; Prestwich (ed.): *International Calvinism*.

46 ■ Graeme Murdock: Foreign Calvinist students' contact with Presbyterians and Puritans in England: The Experience of Péter Kőröndi. In: *Művelődési törekvések a kora újkorban. Tanulmányok Késérű Bálint tiszteletére*. Szerk. Balázs Mihály et al. József Attila Tudományegyetem Régi magyar irodalom tanszéke, Szeged, 1998. (Adattár..., 35) 433–451. old.; uő: *International Calvinism, Ethnic Allegiance and the Reformed Church of Transylvania in the Early Seventeenth Century*. In: *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*. Ed. Maria Cračiu, Ovidiu Ghitta. Cluj University Press, Cluj, 1995. 92–100. old.

összefoglalás[na]k” is tekinthetjük.⁴³ Viszont nem egyszerűen örömmel akarjuk regisztrálni Murdock kutatásait, ugyanis munkái éppen azt teszik lehetővé, hogy mind a nemzetközi, mind a hazai tudományos közvélemény elvárásait figyelembe vegyük.

Az angol nyelvű szakirodalom tárgyalt hiányosságai miatt a külföldi kutatók joggal tarthattak igényt az újabb történetírói szempontokat érvényesítő, jól használható összefoglaló munkára a magyar kálvinizmusról. Murdocknak ezért könyve bevezető fejezetében – nagyrészt a szakirodalomra támaszkodva – föl kellett vázolnia a XVII. század első felének magyar politikátörténeti irányait és a széttagolt ország társadalmi állapotait is.

Ha elolvassuk a könyv bevezetőjében feltett kérdéseket – A magyar reformátorok saját egyházukat a kálvinizmus terjedésének határaként értelmezték-e? Mennyire volt meghatározó Kálvin teológiája a magyar reformáció hitvallásaira? Ha Genfnek a református világon belüli jelentősége már 1600 előtt csökkenni kezdett, mely protestáns központok hatottak leginkább a magyar lelkesekre a XVII. század elején?⁴⁴ –, akár az is lehetne a benyomásunk, hogy az első fejezet, sőt a könyv egésze is inkább csak a témára vonatkozó angol nyelvű történetírás hiányainak pótlását szolgálja. Hiszen a magyar nyelvű egyháztörténeti szakirodalom mindezt már részletesen elemezte. Murdock munkássága azonban számunkra is megkerülhetetlen. Nem pusztán azért, mert néhány részkérdésre vonatkozóan még magyarul sem olvashatunk a szerzőnél jobb elemzést, és mert magyarul sincs a XVI–XVII. századi Kárpát-medencei kálvinizmust európai összefüggésrendszerbe helyező korszerű monográfia, hanem legfőképp azért, mert a XVII. századi magyarországi reformátusság helyét a *nemzetközi kálvinizmus* világán belül mutatja meg. Megközelítésmódja tehát kutatástörténetileg és fogalomhasználatában közelebb áll a Menna Prestwich-féle gyűjtemény következetes összehasonlító szempontrendszeréhez, mint a Bob Scribner szerkesztette, *The Reformation in National Context* című tanulmánygyűjteménynek a reformáció nemzeti sajátosságait felmutató koncepciójához, mely országokként különböző *változatoknak* látta a reformációt, nem zárva ki, persze a sokféleség és eltérések regisztrálása mellett, a közös jegyek megtalálásának lehetőségét sem.⁴⁵

Az összehasonlító szemléletet érvényesíti Murdock a magyar reformációról írott első tanulmányai óta. Legyen a vizsgálat tárgya akár Kőröndi Péter, az 1660-as évek elején Angliában járt peregrinus, akár az erdélyi felekezeti identitás és az etnikumhoz tartozás viszonya,⁴⁶ az elemzés mindig a kálvinizmus nemzetközi összefüggésében történik. Így tárgyalja a külföldről Kárpát-medencei akadémiákra érkező és itt oktató, kiemelkedő református tanárok és teológusok sokrétű hatását, valamint a jelentős európai egyetemek református szellemi köreiből kapcsolódó magyar peregrinusok tanulmányújtait, elemzi a rész-

ben tanulmányutakhoz kötődően az országba áramló legfrissebb könyvek (kegyességi traktátusok, liturgikus és életvezetési könyvek, prédikációk, imádságos kötetek, retorikai kompendiumok) dogmatikai, liturgiai, kulturális, művelődési kérdéseit. Elsősorban Earl Wilbur⁴⁷ nyomán hangsúlyozza, hogy a jelentős protestáns egyetemek tanárainak többek közt a kelet-európai antitrinitárius veszélytől való félelem miatt nőtt meg az érdeklődésük a magyar református (és evangélikus) peregrinusok iránt. Arra törekedtek, hogy megismertessék velük (különösen az erdélyi diákokkal) az antitrinitáriusokkal szemben alkalmazható érvrendszert. A holland egyetemeken tanuló magyarok latin disputációinak tekintélyes hányada közvetlenül e tárgyban íródott.⁴⁸

A peregrinációtörténetet illetően természetesen elsősorban az Angliába irányuló utakkal kapcsolatban mond újat a szerző. A már említett Körmenyi Péter Ráday-könyvtárban őrzött *album amicorum*ának alapos elemzésével bővíti az utóbbi évtizedekben elsősorban Gömöri György által közzétett eredményeket. Murdock a Hartlib- és Stoughton-körre, John Duryre, illetve a magyar puritánokkal való kapcsolataikra vonatkozóan is jó összefoglalást közöl a Sheffeldi Egyetemi Könyvtárban őrzött, immár digitális formában is elérhető *Hartlib Papers* vonatkozó iratainak, illetve egyéb londoni és oxfordi kéziratos forrásoknak az elemzése, valamint a bőséges angol szakirodalom alapján.⁴⁹ A John Stoughton, londoni puritán lelkésszel kapcsolatba kerülő magyar peregrinusokról azt is leírja, hogy nemcsak a nagy hírű egyetemek, hanem például az angol fővárosban védelmet kereső, hitükért üldözött exulánsok is szívesen fogadták őket, és szoros kapcsolat alakult ki e csoportok között.⁵⁰

Murdock második könyve az európai kálvinizmus politikai, teológiai, szellemi és kulturális szempontú összehasonlító elemzése. Megrajzolja a kontinens reformátusságának a formális szervezetség nélkül is jól és sokféleképpen működő kapcsolatrendszerét, kezdve a neves svájci reformátoroknak, illetve tanáiknak a mindenre kiterjedő teológiai egység hiányában is Európa-szerte meghatározó tekintélyével. Megvizsgálja, hogy a kálvinizmus milyen mértékben és hogyan működött közös platformteremtő eszmeként az európai politikai és katonai szövetségekben. Részletesen foglalkozik a különböző európai református egyházak struktúrájával, a presbiteriális és episzkopális rendszerekkel, valamint az egyházi és világi hatalom bonyolult viszonyával. Külön fejezetben mutatja be a kora újkori reformátusság mindennapi vallási életét, szellemi és anyagi kultúráját, istentiszteleti rendtartását, a hasonlóságok mellett rávilágítva a – politikai környezet, társadalmi berendezkedés és egyházfelépítés okozta – regionális sajátosságokra is. Kamatoztatja magyar egyháztörténeti ismereteit is, például a nemzetközi peregrinációtörténeti összehasonlítás során újra szóba kerülnek a korábbi írásaiban már részletesen jellemzett

kora újkori magyar református egyetemjárás főbb szereplői és központjai, vagy az Angliába látogató magyar diákokkal kapcsolatba kerülő londoni kálvinista menekültek. Murdock itt is jelentős forrányagra és szakirodalomra támaszkodva mutatja be, hogyan irányították e városokból az üldözöttek a szülőföldjükre irányuló missziós munkát és politikai ellenállást, miközben a befogadó városok kálvinistáinak támogatását élvezték; hogy miként befolyásolta az ellenállási jog a tekintélyes svájci teológusok szerint bizonyos esetekben elfogadható elmélete a zsarnoknak és bálványimádónak tartott Tudor Mária-féle rezsim elől Strassburgban és Genfben menedéket kereső Knox, Ponet, Goodman és más angol és skót kálvinisták politikai gondolkodását. Ezzel kapcsolatban összefoglalót ad a hugenották államelméletéről és az uralkodóról vallott felfogásáról, valamint mindezen a németalföldi jellegzetességeiről is. Ebben az összefüggésben említi Bocskai és a magyar protestáns nemesség – svájci reformátori hatásokkal is értelmezhető – ellenállását.⁵¹

Az erdélyi fejedelmek politikai hatalmának és a „félelemből szabadon” történő megválasztásuknak bonyolult kérdését egyébként Murdock már többször tárgyalta, a legrészletesebben egy 2003-as tanulmányban, mely nemcsak a külföldi szakmai közvélemény számára lehet érdekes, hanem számunkra is jelentős, mivel – elsősorban Bethlen Gábor fejedelemmé választását tárgyalva – következetesen hivatkozva és elemzi a kor református prédikátorainak hatását és

47 ■ Earl Morse Wilbur: *A History of Unitarianism in Transylvania, England and America*. Harvard University Press, Cambridge (MA), 1952. 99–126. old.

48 ■ Murdock: *Calvinism...* 120–126. old.; uő: *Beyond the Pale. International Calvinist attacks against Transylvanian Unitarianism*. In: György Enyedi and Central European Unitarianism in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Ed. Mihály Balázs, Gizella Keserű. Balassi, Bp., 2000. 245–252., kül. 249. old.

49 ■ Murdock: *Calvinism...* 69–73., továbbá 66–67., 88–93., 132–134. old.

50 ■ Uo. 64–67. old.

51 ■ Murdock: *Beyond Calvin*. 32–39., 59–65., 73–74. old.

52 ■ Graeme Murdock: „Freely Elected in Fear”: Princely Elections and Political Power in Early Modern Transylvania. *Journal of Early Modern History*, 2003. 213–244. old.

53 ■ Kathona Géza: *Károlyi Gáspár történeti világgépe – Tanulmány a XVI. századi protestáns apokalyptika köréből*. Debrecen, 1943. (Theológiai tanulmányok, 75.)

54 ■ Vö. Heltai János: Bethlen Gábor és Báthori Gábor viszonya a kortársak szemében. *Irodalomtörténet*, 1983. 3. szám, 685–708. old.

55 ■ Óze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet” – *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 1991. (A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványai, 2) 141. old.; Lévai Csaba: *Apocalyptic History in England, Colonial North America, and Hungary in the Sixteenth-Seventeenth Centuries*. In: Papp, Barta (eds.): *First Millennium*. (24. jegyzet) 418–427. old. Lásd még pl. Győri L. János: *Izrael történelmének és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi magyar prédikátori irodalomban*. *Confessio*, 1998. 3. szám, 13–24. old.; uő: *Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi prédikátori irodalomban*. In: *Egyház és művelődés – Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*. Szerk. G. Szabó Botond et al. Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégium Nagykönyvtá-

véleményét. A klérus és a fejedelmek, illetve a nemesség kapcsolatának bemutatása során kitér a biblikus mitizáció jelenségére, vagyis arra, hogy az erdélyi kálvinista véleményformálók Bocskait, majd Bethlen Gábort az istenfélő és dicsőséges ószövetségi zsidó királyokhoz – Dávidhoz, Gedeonhoz és különösen Jósiáshoz – hasonlították.⁵² Bár erről Kathona Géza alapvető dolgozatát⁵³ kezdve sok magyar elemzés született már, ám Murdock forráshasználata megerősíthet bennünket abban, hogy a zsidó–magyar sorspárhuzam elemzésébe a kora újkori históriák, prédikációk, imádságok, énekek mellett olyan „irodalmon kívüli” szövegtípusokat is elengedhetetlenül szükséges bevonni, mint az erdélyi országgyűlések iratai.⁵⁴ Másrészt a parallelizmus hazai kutatása Őze Sándor (Murdock előtt ismeretlen) monográfiájának felvetésétől és Lévai Csaba rövid interpretációs kísérletétől⁵⁵ eltekintve adós a kérdés összehasonlító elemzésével, Murdock viszont a korabeli európai összefüggésrendszerbe ágyazva írja le ezt a biblikus mitizációt és apokaliptikus történelemfelfogást, s kimutatja a modell magyar változata és az angol-, holland-, hugenotta-, amerikai-zsidó stb. sorspárhuzamok közötti összefüggéseket. Ezt a párhuzamvonást a kora újkori európai és új-angliai reformátusok (különösen az üldözött, fogságban, száműzetésben lévő, háborúságban vagy más nyomorúságban szenvedő népek, közösségek, egyének) identitásának egyik legalapvetőbb konstruáló és kifejező elemeként értelmezi. Mind az uralkodókkal kapcsolatos biblikus mitizáció, mind a

protestáns prédikátorok önazonosítása az ószövetségi prófétákkal, mind az adott közösség megfeleltetése a választott néppel összekapcsolódott a bűnbánatra intéssel, a megtérésre buzdítással és a kegyelmes Isten bűnbocsánatának elfogadásával, valamint az apokaliptikus történelemértelmezéssel, melyek a kora újkori kálvinista (de a lutheri és más protestáns) teológia számára alapvető fontosságúak voltak.⁵⁶ (Hargittay Emil viszont, akinek Murdock hivatkozásai közt egyébként nem szereplő tanulmánya utal a biblikus mitizációk középkori működésére, arra is felhívja a figyelmet, hogy az allegorizálás „igény[e] már követelményként fogalmazódott meg a retorikában, Abraham Scultetus például pontosan leírja a bibliai azonosítás létrehozásának grammatikai szabályait”).⁵⁷

Murdock egyik tanulmányában leírta, hogy a széles körben elterjedt anyanyelvű, és már a gyermekkortól a kálvinista alapelvek szó szerinti (ha nem is feltétlenül interiorizált) tudását biztosító katekizálás és a magyar nyelvű katekizmusok komolyan hozzájárultak a kora újkori református identitás kialakulásához, a multikonfesszionális Kárpát-medencében lehetőséget adva a kálvinistáknak az elhatárolódó önmeghatározásra is.⁵⁸ Hogy ez az összefüggés Magyarországon kívül is érvényesült-e, arra a 2004-es monográfia sajnos nem tér ki.

A hazai kutatás számára izgalmas lehet, hogy a szerző korábbi írásainak alaposan kifejtett magyar egyháztörténeti problémái miként simulnak bele az immár teljes európai reformációtörténeti áttekintésbe, az eddig elsősorban Magyarországon ismert és tárgyalt jelentős kérdések miként válnak reprezentatív példákká. Murdock szerint téves következtetés, hogy a nemzetközi kálvinizmus kulcsfontosságú európai tudományos központjai alapvetően átforgmálták volna a mozgalom keleti perifériájáról érkező teológus diákok szemléletmódját. A külföldön tanuló magyarok, amikor Heidelbergben az irénizmusról hallottak, vagy Londonban puritán istentiszteleteket látogattak, egy összetett intellektuális és társadalmi kapcsolatrendszerben vettek részt. Spirituális attitűdjüket nem változtatták meg minden útjukba kerülő nyugati református vallási irányzat hatására. Azok a kijelentések, amelyek szerint a kelet-európaiak a „nyugati” vallásos élettel való találkozás során formálódtak, vagy hogy a viszonylag kései közép- és kelet-európai reformáció közvetített és módosult formában megjelenő „nyugati” mintákon alapul – írja Murdock – a Nyugat fölényes előítéleteihez, hatalmi diskurzusához kapcsolódnak. (Ezt a leghatározottabban a Debreceni Egyetemen 2004 szeptemberében tartott előadásában fejtette ki, elsősorban Szepsi Csombor Márton Nyugat-Európa-képét elemezve.)⁵⁹

A szerző szerint a magyarországi reformáció irányát nem determinálták a nyugat-európai hatások. A magyarországi református egyház következetesen ragaszkodott saját hitvallásaihoz, kifejlesztette hierarchikus egyházstruktúráját, és több erdélyi fejedelm

ra, Debrecen, 2000. 29–52. old. Vö. még Ács Pál: Jeruzsálem pusztulása. Pázmány és Josephus Flavius. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1999. 551–560. old.

56 ■ Murdock: *Calvinism...* 243–249., 261–267. old.; uő: *Beyond Calvin*. 54–56., 118–124. old.; uő: *The Importance of Being Josiah. An Image of Calvinist Identity. Sixteenth Century Journal*, 1998. 1043–1059. old.; uő: *Death, prophecy and judgement in Transylvania*. In: *The Place of the Dead – Death and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe*. Ed. Bruce Gordon, Peter Marshall. Cambridge University Press, Cambridge, 2000. 206–223. old.; uő: *Magyar Judah. Constructing a New Canaan in Eastern Europe*. In: *The Holy Land, Holy Lands, and Christian History*. Ed. Robert Swanson. Boydell and Brewer, Woodbridge, 2000. (*Studies in Church History*, 36) 263–274. old.

57 ■ Hargittay Emil: A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben. In: *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai*. Szerk. Jankovics József et al. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Scriptum Rt., Bp.–Szeged, 1998. 740. old.; uő: A fejedelmi túrkör műfaja a 17. századi Magyarországon és Erdélyben. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1995. 441–484. old.; Heltai János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Balassi, Bp., 1994. (Humanizmus és Reformáció, 21) 155–161. old. A magyar vonatkozásokkal nem hozza kapcsolatba a francia allegorizációt Sz. Jónás Ilona: Szabad-e zsarnokot ölni? A hugenotta politikai irodalom egy motívumának útjáról. *Világosság*, 1978. 10. szám, 606–612., kül. 611. old.

58 ■ Murdock: Calvinist catechising and Hungarian Reformed identity. In: Maag (ed.): *Reformation*. 81–98. old.

59 ■ Az előadás alapján készült tanulmány megjelenés előtt áll: Graeme Murdock: They are Laughing at Us? Hungarian Travelers and Early Modern European Identity. In: *Under Eastern Eyes. Studies in East European Travel Writing on Europe, 1550–2000*. Ed. Wendy Bracewell, Alex Drace-Francis. Tauris, London, 2007.

biztos szövetségesévé vált. Az egyháznak megkülönböztetett helye volt a nemzetközi kálvinista közösségen belül, nem utolsósorban az oszmán világhoz való szoros közelsége és a jelentős méretű antitrinitárius egyházzal való közvetlen kapcsolata miatt.⁶⁰ Murdock elsősorban a „nyugati” történetírás félreértéseit próbálja eloszlatni ugyan, de jótékonyan korrigálhatja a rendszeresen „nyugati hatások” után kutató hazai egyháztörténeti gondolkodást is.

Murdock a református egyháztörténet régebbi és újabb magyar szakirodalmát minden korábbi külföldi kutatónál alaposabban ismeri, viszont jelentős irodalomtörténeti teljesítményeket figyelmen kívül hagy. Igaz, hogy például Bartók István, Imre Mihály vagy Kecskeméti Gábor elsősorban a magyar retorikatörténet szempontjából közelíti meg a reformáció irodalmát, de felismeréseik nélkül a Murdockot érdeklő homiletikai, retorikai problémák elemzése sem lehet teljes.⁶¹ Az utóbbi néhány évtized irodalomtörténeti teljesítményeinek alaposabb felhasználása azért is indokolt lett volna, mert a XVI–XVII. századi protestáns egyháztörténeti kérdések kutatása a megszüntetett vagy nehezen működő teológiákról átkerült a világi egyetemekre, többek között az irodalomtörténeti intézetekbe.

A szerző második könyvéből és tanulmányaiból kiderül, hogy nemcsak a magyar, hanem az angol, francia és német reformációtörténeti szakirodalomra is kiváló rálátása van, és e nyelvterületek primer forrásait is igen jól elemzi. Számunkra persze az a legfontosabb, hogy példás alaposággal dolgozza fel a magyar prédikációs, történetírói, liturgikus, hitvitai és krónikairódművet. Forrásismeretének köszönhetően olyan vizsgálati szempontokat alkalmaz, és olyan művekkel is foglalkozik, amelyeket a magyarországi egyháztörténet-írás eddig kevés figyelemre méltatott. Ugyanakkor zavaró, hogy egy-egy szöveget nem a modern kiadásból idéz, hanem kéziratból – Farkas András énekét (*Az zsidó és magyar nemzetről*) például a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában őrzött XIX. századi kéziratból.⁶² De ez azt is jelenti, hogy igen nagy mennyiségű Kárpát-medencei levéltári forrásra is támaszkodik. Alapos kiaknázásukkal a hazai tudomány számára is új szempontokkal és információkkal szolgál. Fontos elemzéseket épít például a Dunántúli Egyházmegyei Könyvtár Kézirattárában (Pápa) elérhető kiskomáromi egyházközségi iratokra vagy a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában (és a MOL-ban másolatban) őrzött Zempléni Egyházmegyei Protocollumokra.

Látványosan mutatja be a református egyház közösségsszabályozó erejét. Bár többször felpanaszolja,⁶³ hogy Magyarországon és Erdélyben a református egyházfegyelem gyülekezeti szintű működéséről kevés a forrás, a fennmaradt egyházi törvények, vizitációs jegyzőkönyvek, esperesi naplók, levelek és más feljegyzések bevonásával a lehetőségekhez képest alaposan megvizsgálja. (A forrásadottságok is-

meretében nem fogadhatjuk el Paula Sutter Fichtner a Murdock első könyvéről írott recenziójában megfogalmazott kifogását, miszerint a szerző csupán néhány magyar régió anyagára támaszkodik, és a könyv nagyrészt az erdélyi és északkelet-magyarországi kálvinizmus történetét dolgozza fel, a Habsburg- és hódoltsági területek áttekintése viszont sokkal vázlatosabb.⁶⁴) A zempléni egyházmegyei, illetve kiskomáromi iratok alapján számba veszi a kálvinizmus szempontjából erkölcsileg kifogásolható kihágásokat, mint a részegség, a káromkodás, a tánc, a szexuális bűnök, a tolvajlás stb. (Érdeemes lett volna a XVI. századi magyar reformátorok bűnkatalógusait is bevonni a vizsgálatba.⁶⁵) Kitér a büntetésekre, vagyis a hatalom (a gyülekezet presbitériuma, az egyházkormányzat vagy a helyi világi hatalom) szankcionáló lehetőségeire és a büntetések módzataira – a pénzbírságtól és személyes bűnbánattól a nyilvános penitenciagyakorláson és kalodába záráson keresztül az ideiglenes úrvacsora-megvonásig és exkommunikációig. Egy korábbi tanulmányában ezzel kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy a közeli apokalipszis eszméje miatt a kálvinista teológia a bűnbánatra és megtérésre intés fontossága mellett a sürgős erkölcsi reformot is alapvetőnek tartotta.⁶⁶

Az erkölcsi fegyelem a kálvinisták számára nemcsak személyes kérdés volt, hanem intézményesített, közösségi ügy is. Max Weberrel szemben Murdock kimutatja, hogy a viselkedés külsődleges formái sokszor erősebben hangsúlyozódtak, mint a hit belső működése, és a predestináció kérdésére is kevesebb figyelem irányult, még ha a weberi modellnek talán megfeleltethető is például néhány angliai puritán életvezetési gyakorlata. A kálvinista világ nagy részé-

60 ■ Murdock: *Beyond Calvin*. 44–45. old.; uő: *Calvinism...* 75–76., 291. old.

61 ■ Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*. Universitas, Bp., 1998 (Historia Litteraria, 5) monográfiájának nézőpontja hiányzik például az erdélyi fejedelmek felett mondott halotti prédikációkat elemző, a bibliai mitizációra hangsúlyt helyező Murdock-tanulmányból (*Death, prophecy*). Bartók István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk.” *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Akadémiai, Universitas, Bp., 1998 (Irodalomtudomány és kritika), valamint Imre Mihály: „Magyarország panasza.” *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1995. (Csokonai Könyvtár, 5) is több kérdés kifejtéséhez nyújthatott volna segítséget.

62 ■ A szöveg egy másik változata ráadásul egy XVI. század végi nyomtatványban is megtalálható. A különböző változatokról lásd a szöveg kritikai kiadását: *RMKT* 16, 2. S. a. r. Szilády Áron. MTA Könyvkiadó Hivatala, Bp., 1880. 13–24. old.

63 ■ Pl. Murdock: *Calvinism...* 9. old.

64 ■ Fichtner: *i. m.* 1900–1901. old.

65 ■ Vö. pl. Óze: *i. m.* 37–80. old.

66 ■ Murdock: *Calvinism...* 198–228.; uő: *Beyond Calvin*. 122. old. – Vö. uő: *Church Building and Discipline in Early Seventeenth-Century Hungary and Transylvania*. In: Craciun et al. (eds.): *Confessional*. 136–154. old.

67 ■ Murdock: *Beyond Calvin*. 27–28., 88–101. old. Vö. uő: *Did Calvinists have a Guilt Complex? Reformed Religion, Conscience, and Regulation in Early Modern Europe*. In: *Retribution, Repentance, and Reconciliation*. Ed. Kate Cooper, Jeremy Gregory. Boydell and Brewer, Woodbridge, 2004. (Studies in Church History, 40) 138–145. old.

ben azonban elsősorban a konzisztórium vagy a presbitérium gyakorolta a fegyelmező erőt. Előírták a viselkedés formáit, illetve – például a gyülekezet idős tagjai vagy a lelkészek a prédikációban – szembesítettek is e normákkal a vétkezőket, őszinte bűnbánatot várva el tőlük.⁶⁷

Murdock bemutat olyan magyarországi és erdélyi jellegzetességeket is, mint a bűneit megbánni nem akaró visszaeső bűnösök, a mágiával gyógyítók és más jelentős vétkeket elkövetők halála után alkalmazott szankció: a „szamartemetés”. Ilyenkor nem szólhat harang, a koporsót nem kísérhetik diákok, és a temető helyett az akasztófaik tövében kell elhantolni a holttestet.⁶⁸ A bűnös életében a vele szemben alkalmazható utolsó lelki fegyver a kiközösítés volt. Ezzel az eszközzel viszonylag ritkán és csak a legsúlyosabb, visszatérő bűnök esetében éltek az európai kálvinista közösségek; az e tekintetben legszigorúbb XVI. század közepi Genf mellett a kora újkori Magyarországon is gyakrabban előfordult e büntetés.⁶⁹ Murdock kiemeli például a szatmári nemesek II. Rákóczi Györgynek írott panaszos levelét arról, hogy a sárospataki presbitérium megsértette előjogaikat, amikor a kiközösítés eszközével élt velük szemben. A nemesség és a klérus között más ügyekben is kialakult feszültség.⁷⁰

Az előírt (sokszor nyilvános) bűnbánat gyakorlása után a gyülekezet visszafogadta bűnös tagját. Ehhez kötődik az Erdélyben és Skóciában ismert „penitenciásamoly” alkalmazása az istentisztelet alatt.⁷¹ Murdock azt is bemutatja, milyen – legtöbb helyen a gyászviselethez hasonló színű, anyagú, állagú – ruhában tartottak bűnbánatot, s ez mit jelentett a református teológia számára.⁷²

68 ■ Murdock: *Calvinism...* 211–212. old. Vö. uő: *Death, prophecy*. 210. old.; uő: *Church Building*. 142. old. E sajátosságra – Murdock alapján – még MacCulloch: *i. m.* 578. old. is felhívja a figyelmet.

69 ■ Murdock: *Calvinism...* 209. old.; uő: *Beyond Calvin*. 97. old.

70 ■ Murdock: *Calvinism...* 206., 250–257. old.; vö. uő: *Church Building*. 2002, 149–150.

71 ■ Murdock: *Calvinism...* 210., 251. old.; uő: *Beyond Calvin*. 88–89. old. Vö. MacCulloch: *i. m.* 598.

72 ■ Murdock: *Calvinism...* 211., 251. old.; uő: *Beyond Calvin*. 88–89., 119. old. Vö. Murdock: *Dressed to Repress? Protestant Clergy Dress and the Regulation of Morality in Early Modern Europe. Fashion Theory. The Journal of Dress*, 2000. 193–194. old.; uő: *Church Building*. 138–140., 147. old.

73 ■ Murdock: *Calvinism...* 178., 231. old.; uő: *Beyond Calvin*. 4., 113–118. old. Vö. Murdock: *Dressed to Repress?* 181., 187–188. old.

74 ■ Murdock: *Dressed to Repress?* 182–184., 188–189., 192. old.; uő: *Church Building*. 151–152. old.

75 ■ Murdock: *Did Calvinists*. 145–156. old. Lásd még uő: *Dress, Nudity and Calvinist Culture in Sixteenth-Century France*. In: *Clothing Culture, 1350–1650*. Ed. Catherine Richardson. Ashgate, Aldershot, 2004. 123–136. old.

76 ■ Murdock: *Dressed to Repress?* 181–189., 194–196. old.; uő: *Church Building*. 151–152. old.

77 ■ Takács Béla: *A magyar református lelkészek öltözetje*. Hernád, Debrecen, 2004. (Nemzet, egyház, művelődés, 3); Payr Sándor: *A magyar protestáns papi öltöny története*. Székely és Társa, Sopron, 1935.

78 ■ Vö. Graeme Murdock et al: *Clothing, Culture and Identity in Early Modern England. Creating a New Tool for Research. Textile History*, 2003. 229–234. old.

Az öltözködéssel kapcsolatos kálvinista megnyilvánulások más írásaiban is foglalkoztatják. Abból a szempontból vizsgálja a kora újkori református papi viseletet, hogy mit reprezentált. A legtöbb európai református egyházban elhagyták a hagyományos miseruhát, így jelezve, hogy a papság az úrvacsora kiszolgáltatása idején sem rendelkezik semmiféle különleges hatalommal. Egyszerű, hosszú és sötét, az egetemi öltözködéshez hasonló ruhát viseltek az istentiszteleten, ami egyszerre utalt szerénységükre, intellektuális tekintélyükre a gyülekezettel szemben, és arra a kálvini nézetre, hogy képzett és fegyelmezett prédikáló elitként kell megjelenniük.⁷³

A magyar református zsinatok rendkívül alaposan szabályozták még a lelkészek hétköznapi viseletét, feleségük ruházatát, illetve a református iskolameseterek és teológus diákok öltözködését is, minden esetben visszafogott megjelenést írva elő.⁷⁴ Murdock a magyar példákon túl bőségesen idéz a francia nyelvterületről is – ez már a *Látvány, bűn és a test a reformált Genfben és Franciaországban* elnevezésű kutatási programja része. Írásaiból megtudjuk, hogy a részletesen kidolgozott magyar zsinati előírások elsősorban a svájci reformátusság gyakorlatához hasonlítottak.⁷⁵

A református lelkészek egyszerű, sötét viselete semmi esetre sem jelenti, hogy megjelenésük a helyi társadalomban kevésbé lett volna látványos. Nemcsak a katonák és a nemesek díszes és színes öltözködéstől kellett elkülönülniük viseletükkel, hanem a paraszti ruhák szabásától, anyagától, általában szürkés színétől is. A ruha etnikai, társadalmi reprezentáció is volt. Sőt a magyar református papok felekezeti hovatartozásukat is ki akarták vele fejezni, nehogy össze tévesszék őket a katolikus felsőpapsággal, a szerzetesekkel vagy az anabaptista lelkészekkel.⁷⁶

A magyar viselettörténetnek az elmúlt évtizedekben kiemelkedő kutatói voltak, a protestáns papi ruha történetét azonban alaposan csak Payr Sándor vizsgálta, immár hetven évvel ezelőtt. Azóta egyedül Takács Béla jelentetett meg erről az 1970–80-as években kisebb írásokat. Az 1997-ben elhunyt kitűnő egyháztörténész hagyatékában megmaradt monográfiáját azonban mostanáig sem Murdock, sem a hazai kutatók nem ismerhették.⁷⁷

Murdocknak a kálvinisták öltözködéséről szóló munkái a Birminghami Egyetem Újkortörténeti Tanszéke és Shakespeare Intézete (Stratford-upon-Avon) jelentős kutatásához, a kora újkori anyagi kultúra vizsgálatához kapcsolódnak (*Öltözködés, kultúra és identitás a kora újkori Angliában*).⁷⁸ Vonatkozó írásaiban Murdock például az úrvacsora-értelmezéseket tekinti át, és úgy mutatja be a szerteágazó magyarországi lutheránus és kálvinista véleményeket, hogy kitér a kenyérrel/ostyával kapcsolatos problémákra is – persze ez esetben is teológiai, egyházpolitikai összefüggésben, az irénizmus irányából vizsgálódva. Ezek az írásai a kora újkori protestáns felekezetek közeledését, David Pareus hatásait tanulmá-

nyozó magyar kutatás számára is tanulságosak, mert például Samarjai János teológiájával és liturgikájával Kathona Géza monográfiája óta keveset foglalkoztak. A kérdésről Murdock 2004-es könyvében európai összefüggésben is olvashatunk.⁷⁹

Graeme Murdock a kora újkori magyar kálvinizmusra irányuló kutatásai eredményeként a többszerzős, nagy reformációtörténeti összefoglalások és reprezentatív lexikonok vonatkozó fejezetének, illetve megfelelő szócikkeinek megírására kapott felkérést. Ezeknek az angol nyelvű tudományos vállalkozásoknak az irányítói nagyrészt ugyanazok a szerkesztők, akik korábban David P. Danielt kérték fel a magyar vonatkozású cikkek megírására. Azzal, hogy az utóbbi időben Murdock jegyzi ezeket az összefoglaláso-

kat, e kötetek immár nemcsak tematikai hangsúlyaikban (a lutheránus mellett a református egyháztörténet is a középpontba került), hanem szemléletükben is alaposabban és elfogultság nélkül tudósítanak a magyar kálvinizmusról.⁸⁰

Graeme Murdock első monográfiája a XVI–XVII. századi Kárpát-medence protestantizmustörténetének kálvinista irányzatát az angol nyelvű historiográfia reformációképének integráns részévé tette.⁸¹ Második könyve pedig azt mutatta meg, miként lehet következetesen európai jelenségként leírni a kálvinizmust, s benne megfelelően elhelyezni a Kárpát-medencei reformátusság történetét is. Mivel angolul jelenleg Murdock ír legtöbbit európai összefüggésben a kora újkori magyar kálvinizmusról, fontos munkásságát nyomon követni, amihez elsősorban 2004-es monográfiájának lefordítására és megjelenítésére volna szükség. □

79 ■ Murdock: *Calvinism...* 126–134., 153–162. old.; uő: *Beyond Calvin*. 15–22. old. – Vö. uő: *The Boundaries of Reformed Irnicism. Royal Hungary and the Transylvanian Principality*. In: *Conciliation and Confession. The struggle for unity in the Age of Reform (1415–1648)*. Ed. Howard Louthan, Randall Zachman. Notre Dame Press, South Bend (IN), 2004. 150–172. old.; uő: *Moderation under Duress? Calvinist Irnicism in Early Seventeenth-Century Royal Hungary*. In: *Between Coercion and Persuasion. Moderation in the European Reformation*. Ed. Luc Racaut, Alec Ryrie. Ashgate, Aldershot, 2005. 178–195. old. Vö. Kathona Géza: *Samarjai János gyakorlati teológiája*. Theológiai Szemle Kiadóhivatala, Debrecen, 1940. (Theológiai tanulmányok, 61.)

80 ■ Murdock: *The Reformation Eastern Europe*. In: *The Reformation World*. Ed. Andrew Pettegree. Routledge, London–New York, 2000. 191–210. old.; uő: *Hungary*. In: *Encyclopedia of Protestantism*. Ed. Hans Hillerbrand. Routledge, New York–London, 2003. 901–904. old., valamint uő: *Romania*. In: *uo*. 1616–1620. old.; uő: *Central and Eastern Europe*. In: *Palgrave Advances in the European Reformation*. Ed. Alec Ryrie. Palgrave, Houndsmills–Basingstoke–Hampshire, 2006. 36–56. old.

81 ■ Hogy még a legutóbbi időben is lehet – egyébként Murdockra nem is hivatkozva – felszínesen és félreérthetően nyilatkozni a magyar kálvinizmusról, Peter G. Wallace más szempontból is felületes összefoglalása mutatja: *The Long European Reformation, Religion, Political Conflict, and the Search for Conformity, 1350–1750*. Palgrave, Houndsmills–Basingstoke–Hampshire, 2003. (European History in Perspective) 153–154. old.

* A tanulmány megírását a Magyar Ösztöndíj Bizottság 2005-ös nagy-britanniai Eötvös-ösztöndíja, valamint az OTKA TS 049863 számú pályázata tette lehetővé. Köszönöm továbbá Bitskey István, Imre Mihály, Csorba Dávid és Graeme Murdock kiegészítéseit. A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézete Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének Graeme Murdockkal és a University of Birmingham, Centre for Reformation and Early Modern Studies kutatóival való együttműködését a Magyar Ösztöndíj Bizottság és a British Council által támogatott kétéves (2002–2004), kutatócserével járó projekt támogatása indította el. A kapcsolatfelvétel lehetőségét Kovács Abrahámnak köszönhetem.